

Тушканчик малий (*Pygeretmus pumilio*) у фондах Зоологічного музею Львівського університету: до теми поширення в Україні

Андрій Затушевський¹, Ігор Загороднюк², Софія Питель¹,
Ігор Шидловський¹

¹ Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів)

² Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка (Луганськ)

e-mail: andriyzatusevsky@gmail.com, zoozag@ukr.net

ZATUSHEVSKY, A., ZAGORODNIUK, I., PYTEL, S., SHYDLOVSKYY, I. — The dwarf fat-tailed jerboa (*Pygeretmus pumilio*) in collections of the Zoological Museum of Lviv University: to the species' distribution in Ukraine. — A specimen identified as *Pygeretmus pumilio* Kerr, 1792, which originates from Poltava Oblast, is described. Although the label information is incomplete and the label is not original, morphometric data of the sample and the data from the label coincide and together with the morphological material indicate the former occurrence of the species in Sloboda Ukraine. The specimen is a small form by its metrics, which is typical for western populations of the other two species of Dipodoidea. Information on the species found in old faunal reviews of Ukraine, from Guldenstedt (1791) to Charlemagne (1920), is summarized. The species was mentioned under the names *Dipus acontion* Pall., *Alactagulus pygmaeus* Pall., and *A. acontion* Pall. None of the authors provided morphological data, but the sum of all mentions suggests the former distribution of the species and the extinction of its western populations at the turn of the nineteenth and twentieth centuries.

Вступ

Природнича історія стрибакових гризунів (Dipodidae s. l.) як Європи в цілому, так і України вкрай не проста, що пов'язано з малою вивченістю видів, частими змінами придатних видових назв і обсягів видів, родів та родин. Усталені на сьогодні погляди про склад цієї частини фауни — це визнання наявності у фауні України 6 видів 3-х родів 2–3 родин (Загороднюк 2009a; Загороднюк & Ємельянов 2012). Нестабільною частиною списку є група степових мишівок (і визнання підродинами або родинами всіх надродових груп (Загороднюк 2009a), а основу списку складають: *Sicista loriger* (вкл. з *severtzovi*), *Sicista betulina* + *S. strandii*, *Sciirtopoda telum* та *Allactaga major*.

У давній літературі не раз згадано про поширення на теренах України ще одного виду — *Pygeretmus pumilio* з родини Dipodidae. Така інформація до цього часу була неповною і не раз піддавалася сумнівам.

Мета праці — відновити історію вказівок виду для України та описати зразок, який може свідчити про колишнє поширення виду в Україні.

Загальні відомості про вид

Таксономія та назви подано за оглядом немишовидних гризунів України (Загороднюк 2009a), морфологічні й біологічні особливості виду — за низкою джерел (Виноградов 1937; Соколов 1989; Шенброт *et al.* 1995).

Таксономія та номенклатура. *Pygeretmus (Alactagulus) pumilio* (Kerr, 1792) — представник родини стрибакові (Dipodidae). Вид згадували під такими назвами: *Alactagulus acontion* Pallas, 1778 (в оглядах: Шарлемань 1920, 1927; Мигулін 1938), *Alactagulus pygmaeus* Pallas, 1778 (в оглядах: Громов 1961; Маркевич & Татарко 1983; Дулицкий 2001). Первинний опис виду зроблений П. Палласом 1778 року (Pallas 1778).

Морфологія. Невеликий за розмірами тіла представник родини: довжина тіла самця 105–125 мм, довжина вух 20–30 мм, лапки 49–51 мм, хвоста 130–155 мм (120–140 % довжини тіла), китиця на кінці хвоста — двоколірна, біла й чорна, слабо розвинена, не розпушена на боки. Забарвлення спини — від оливково-бурого до піщано-сірого, черево біле. Для порівняння подано виміри разом з іншими наявними в Україні видами (за: Загороднюк 2002):

Родина, рід та вид	L	Ca	Pl	Au
<i>Allactaga major</i> — тушкан земляний	140–200	160–240	85–90	35–50
<i>Alactagulus acontion</i> — тушканчик малий	105–125	130–155	49–51	20–30
<i>Stylodipus telum</i> — кандибка звичайний	95–120	110–150	50–60	15–20

Біологія. Стенобіонт. Трапляється у пустелях і напівпустелях, надає перевагу біотопам з обмеженою рослинністю солончакам, солонцям. Фітофаг. Веде осілий, нічний спосіб життя. Нори утворює двох типів (постійні та тимчасові) у щільному ґрунті. Постійна нора у вигляді довгого горизонтального ходу, в кінці якого розташована гніздова камера, і декількох бічних ходів з запасними виходами, зазвичай закритих землею. Захисна нора без гніздової камери.

Ареал та чисельність. Нативний ареал — південна частина степової зони, складається з двох великих відокремлених територій: східної (окремі райони Киргизстану, Китаю, Монголії) та західної (Передкавказзя, Донщина, Нижнє Надволжя), між якими є декілька невеликих ізольованих популяцій на території Казахстану і Середньої Азії (Tsytulina *et al.* 2012). Окремі популяції на сході та півдні поступово зменшуються, що є наслідком збільшення антропогенного навантаження та зміни умов існування. У базі даних МСОП вид належить до категорії Least Concern («Найменша осторога»).

Відомості про вид в Україні. Всередині XIX ст. ареал тушканчика малого охоплював південь України, зокрема Крим (Громов 1961). У сучасній фауні України відсутній (Загороднюк 2009a). Вказівки для Харківщини і Полтавщини «*Alactagulus acontion*» у М. Шарлеманя (1920) поставлені під сумнів ним самим. У природничих музеях зразки виду з території України дотепер не вказані. Давні згадки аналізуються далі. Можна припустити, що вид існував і зник в Україні одночасно з пискухами, *Ochotona*.

Опис зразка з Полтавщини та його етикетки

Зразок виявлено у тематичній теріологічній колекції Зоологічного музею Львівського університету імені Івана Франка; номер зразка — ЗХ-С/т 3190. Зразок з етикеткою показано на рис. 1. За діагностичними ключами (Шенброт *et al.* 1995) його однозначно ідентифіковано як *Pygeretmus pumilio*.

Етикетка. На етикетці зазначено лише місце збору та виміри тіла. Місце збору — «Полтавська обл.», без деталей. Етикетка не оригінальна, про що свідчать як деталі її оформлення, типові для етикеток 1950–1970 рр. (стилі запису, позначення вимірів), так і недавній адміністративний устрій у зазначенні місцезнаходження (Полтавську область створено лише 1937 р.).

Авторами з'ясовано, що такого типу етикетки оформляли у післявоєнні роки, коли музей відновлював свою діяльність після деокупації Львова. Консультації зі співробітниками, які працювали з 1980 р., засвідчують, що такі етикетки на той час *вже були* оформлені на більшості музейних предметів. Необхідність переоформлення етикеток могла бути викликана їх втратою під час Другої світової війни. Зокрема, Роман Семенович Павлюк, інженер Зоологічного музею, який з 1956 року працював на кафедрі зоології безхребетних, а з 1960 — у Зоологічному музеї, повідомив авторів наступне. Під час війни Зоологічний музей пережив чотири недбалства. Основні збитки були завдані колекціям через недогляд, оскільки всі експонати на час окупації були звалені в найбільшій залі в одну купу, що призвело до часткової їх втрати і пошкодження, а також втрати частини інвентаризаційних описів.

Розміри зразка за етикеткою: довжина тіла (L) — 110 мм, довжина хвоста (Ca) — 125 мм, довжина ступні (Pl) — 17 мм, довжина вуха (Au) — 20 мм. Ми приймаємо описку в записі Pl (17 → 47 мм), оскільки вимірювання по тушці дало подібні величини: L 109, Ca 102 (def!, без китиці), Pl 43, Au 20 мм.

Для порівняння: • Б. Виноградов (1937: 140) наводить для «*Alactagulus ac-ontion*» один вимір — задня лапка 52 мм; Ю. Шенброт з кол. (1995: с. 495–534) наводять вид як «*Pygeretmus pumilio*» з такими вимірами: L = 110–120, Ca = 150–165, Pl = 49–51, Au = 25–27 мм (дані для вибірки з Дагестану, n = 8).

Рис. 1. Тушканчик малий (*Pygeretmus pumilio*) з фондів ZMD: загальний вигляд тушки та черепа.

Всі виміри «нашого» зразка нагадують виміри молоді особи, що «недобрала» 13,5 % розмірів. Проте варто пам'ятати, що всі види стрибакових представлені в Україні (на заході ареалу) найдрібнішими формами (Селюніна 1993); те саме стосується і степових мишаків *Sylvaemus witherbyi*.

Забарвлення спинної частини тіла — піщано-сірого, черевний бік — білого кольору. Китиця на хвості ледь виразна.

Череп цілий, прив'язаний до задньої лапки. Виміри: загальна довжина черепа $L_{\max} = 27,5$ мм, конділобазальна довжина черепа $LCB = 25,8$ мм, ширина мозкового відділу $V_{\text{сга}} = 13,2$ мм, міжочна ширина $IOR = 7,8$ мм, ширина носового відділу черепа $B\text{-}Nas = 3,5$ мм, висота черепа $H_{\text{сга}} = 9,8$ мм, довжина верхніх кутніх зубів $L\text{-}ALV = 14,0$ мм. Виличну ширину (*Zug*) не вимірювали через пошкоджену праву виличну дугу. Нижня щелепа відсутня.

Географія знахідок та гіпотези

Аналіз давньої літератури дав мало інформації. У Гюльденштедта (Гильденштедт 1879, 1891) у щоденниках подорожі по півдню України та Слобожанщині інформацію не виявлено. Проте у праці 1791 р. є згадка про тушканів, але про лише один їх вид — *Mus jaculus* (= *Allactaga major*): «*Mus jaculus* не помічений між Бугом та Дніпром, але зазначений для Пересопи в Криму» (Güldenstädt 1791: 193). Тобто мова про один вид тушканів, при тому, що тарбаганчик був двічі описаний Паласом (*Alactagulus acontion* Pall. & *A. pygmaeus* Pall.), а Гюльденштедт їздив у складі Паласових експедицій.

Wölfe dagegen häufiger sind. *Mus Jaculus* wird zwischen dem Bug und Dnepr nicht bemerkt, wohl aber um Perekop in der Krymm.

Попри це, регіон виявлення зразка збігається з більшістю колишніх вказівок виду. Зокрема, є такі деталі. Перша пряма вказівка про малого тушкана є в огляді О. Черная «Фауна Харківської губернії» 1853 р. (Чернай 1853), що проаналізована нами раніше (Загороднюк 2009b). Чернай навів два види (не три) — «земляний зайчик (*Dipus jaculus* Pall.)» та «емуранчик (*Dipus acontion* Pall.)». Другий вид вказаний ним для околиць м. Лубни і Бухмут.

Найпростіше припустити, що про третій вид, якого також називають «емуранчиком» (*Scirtopoda telum*), він міг не знати, але й не виключено, що чернаєвський «емуранчик» є *Scirtopoda telum* (Загороднюк 2009b)¹. З огляду на знахідку колекційного зразка ми приймаємо згадку Чернаєм «*Dipus acontion*» як вказівку на поширення на Слобожанщині саме *Pygeretmus pumilio* (= *Dipus acontion* = *Alactagulus acontion* Pall.). Окремим нарисом цей вид *Dipus acontion* описує й Кесслер (1851), вказуючи на повідомлення з Полтавщини.

¹ Як зазначено, «Не можна виключати, що кандибка (*Stylodipus*) (а можливо, і тушканчик, *Pygeretmus*), дійсно був поширений на півдні Слобожанщини у середині XIX ст.». Через відсутність на той час прямих доказів щодо *Alactagulus* у фауні України нами припущено, що Чернай під назвою «Емуранчик (*Dipus acontion*)» описав *Stylodipus telum* (Загороднюк 2009b).

Географическое распространение этого вида еще мало известно. Принимают обыкновенно, что онъ встречается въ тѣхъ же мѣстахъ, гдѣ водится предшлющій видъ и наичае именно между Волгою и Ураломъ, гдѣ у казаковъ онъ извѣстенъ подъ названіемъ смуранчика. Нордманъ находилъ его въ Крыму. Мнѣ не удалось до сихъ поръ получить положительныхъ свѣдѣній, водится ли смуранчикъ въ Полтавской губерніи, или нѣтъ, хотя мнѣ и говорили тамъ, что существуютъ двѣ породы земляныхъ зайчиковъ: большіе и малые.

Рис. 2. Фрагмент тексту з опису теріофауни «Київського навчального округу» в огляді К. Кесслера (1851: 55). Очевидно, що вид був відомим, проте сам автор його не бачив.

Шарлемань (1920: с. 38) був першим, хто розрізняв три види: «70. *Scirtopoda tellum* (Licht). Стрибак трипалый. 71. *Alactaga saliens* (Gmel). Земляний заєць великий. 72. *Alactagulus acontion* (Pall). Земляний заєць малий.»

Попри це, М. Сомов (1897), аналізуючи власні матеріали та вказівки О. Черная, зазначає, що в числі 22 видів гризунів, однозначно присутніх у фауні Слобожанщини, з тушканових є лише «*Alactaga saliens*» (с. 149), тобто *Alactaga major* у сучасному його позначенні. Так само М. Гавриленко (1928) у каталозі звірів Полтавщини, описуючи вид «*Alactaga saliens*», в коментарі до нього зазначає: «Доволі звичайний. Вказаний для Полтавщини тушканчик малий *Alactagulus acontion* Pall. не зустрінутий жодного разу» (с. 11).

Для Криму тушканчика (*Alactagulus acontion*) вказують для періоду від середнього плейстоцену до сучасності (Громов, 1961; Дулицкий 2001: 93). Першим його згадав О. Нордман (Nordmann 1840: 55), зазначивши так: «*Dipus acontion*. Reçu également de la Crimée», тобто «Отримано також з Криму».

Таблиця 2. Перелік колишніх вказівок виду з України

Місце згадки	Деталі згадки	Період згадки	Джерело
«Отримано також з Криму» (Reçu également de la Crimée)	як <i>Dipus acontion</i> Pall. Вказівка пряма на отримання зразка	Очевидно, що це було до 1840 р.	Nordmann 1840: 55
«За свідченням О. Нікольського (1891)», який явно посилався на Нордмана	у А. Дулицького (2001) як <i>Alactagulus pygmaeus</i> Pall.; сам Нікольський не визнавав цей факт	мова напевно про експедицію Нордмана 1840 р.	Дулицкий 2001: 93
«Водиться около Бахмута, в Лубен[с?]ком уезде, в Крыму, в Херсонской губ.»	як «Смуранчик (<i>Dipus acontion</i> Pall.)»	без деталей, але очевидно до 1850 р.	Черная 1853 (коментарі в: Загороднюк 2009b: 205)
«Був знайдений на Харківщині та Полтавщині»	як «Земляний заєць малий. <i>Alactagulus acontion</i> (Pall)», вказівки треба перевірити	без деталей, очевидно до 1920 р. (ймовірно, на увазі давні вказівки з Черная 1853 р.)	Шарлемань 1920: 38

Проте О. Нікольський (1891) вказує, що знає про зразок із Криму у Нордмана, але сам про цей вид з Криму не знає і тому його наявність тут заперечує (він робив це слідом за А. Кайзерлінгом і Й. Блазіусом, які також заперечували наявність в Криму *Alactagulus acontion*: цит. за: Дулицький 2001: 93).

Отже, у давній літературі є чотири згадки *Pygeretmus pumilio* для теренів України (табл. 1): двічі як *Dipus acontion* Pall., раз як *Alactagulus pygmaeus* Pall., раз як *Alactagulus acontion* Pall. Всі вони давні, і в оглядах ХХ ст. цей вид для фауни України не відомий. Виявлений колекційний зразок дозволяє припустити, що вид зберігався у фауні України до початку ХХ ст.

Висновки

1. Розгляд історія вказівок виду «*Pygeretmus pumilio*» для фауни України завдяки їхній неодноразовості дозволяє стверджувати, що вони базувалися на прямих фактах, попри різноманіття позначень виду.

2. Виявлений в колекції ЗМД зразок ідентифікований як *Pygeretmus pumilio* і тому може бути фактичним підтвердженням наявності цього виду у складі минулих степових фауни Європи в цілому.

3. За розмірами і пропорціями тіла виявлений зразок не відмінний від інших *Pygeretmus pumilio*, проте є найдрібнішим серед них, що загалом відповідає тому, що всі види стрибакових дрібнішають на захід.

4. Регіон виявлення (Полтавщина) в цілому збігається з більшістю колишніх вказівок виду і дозволяє говорити про найбільш тривале збереження степового фауністичного ядра в Україні саме на Слобожанщині.

5. За сумою всіх даних можна вважати правдоподібним колишнє існування виду *Pygeretmus pumilio* на теренах України і його зникнення на цій території приблизно на межі ХІХ та ХХ ст.

Література

- Виноградов, Б. С. 1937. *Тушканчики*. Изд-во АН СССР, Москва, 1–210. (Серия: Фауна СССР. Том 3: Млекопитающие, вып. 4).
- Гавриленко, Н. 1928. *Опыт составления систематического каталога зверей Полтавщины*. Изд. Полтав. союза охотн., Полтава, 1–18.
- Громов, И. М. 1961. Ископаемые верхнечетвертичные грызуны предгорного Крыма. *Труды Комиссии по изучению четвертичного периода*. Москва, 17: 1–190.
- Гильденштедт, И. А. 1879. Дневник путешествия в южную Россию академика Санкт-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773—1774 г. Перевод с немецкого М. Шугурова. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 11: 180–228.
- Гильденштедт, И. А. 1891. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика Санкт-Петербургской академии наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 г. *Харьковский сборник*. Вып. 5, отд. 2. Харьков, 85–153. <http://elib.shpl.ru/nodes/21914>
- Дулицький, А. И. 2001. *Млекопитающие Крыма*. Крымское уч.-пед. гос. изд-во, Симферополь, 1–224. ISBN 966-7283-70-4
- Загороднюк, І. В. 2009а. Таксономія і номенклатура немишовидних гризунів фауни України. *Збірник праць Зоологічного музею*, 40: 68–170.

- Загороднюк, І. В. 2009b. Ссавці північного сходу України: зміни фауни та знань про її склад від огляду О. Черная (1853) до сьогодення. Повідомлення І. *Вісник Національного науково-природничого музею*, 7: 172–213.
- Кесслер, К. Ф. 1851. Животные млекопитающая. *Труды Комиссии... для описания губерній Киевскаго учебного округа — Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской*. Киев, 1–88. (Естество. история губерній Киевск. учебн. округа. Том 1: Зоология. Часть систематическая).
- Маркевич, О. П., К. І. Татарко. 1983. *Російсько-українсько-латинський зоологічний словник: термінологія і номенклатура*. Наукова думка, Київ, 1–412.
- Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (матеріали до фауни)*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–426.
- Никольский, А. М. 1891. *Позвоночные животные Крыма*. Типография имп. Академии Наук, Санкт-Петербург, 1–484. (Записки Императорской АН, Приложение к Тому 68, № 4).
- Соколов, В. Е. (ред.). 1989. Семейство тушканчиковые. *Жизнь животных: в 7 томах*. Просвещение, Москва, 7: 225–226.
- Селонина, З. В. 1993. Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис. ... канд. биол. наук: специальность 03.00.08; АН Украины, Ин-т зоологии им. И. И. Шмальгаузена. Киев, 1–20.
- Сомов, Н. Н. 1897. Нѣсколько слов о мѣстных звѣряхъ, пресмыкающихся и гадахъ. Сомов, Н. Н. *Орнітологіческая фауна Харьковской губерніи*. Типографія А. Дарре, Харьковъ, 145–154.
- Чернай, А. 1853. *Фауна млекопитающих и птиц*. Университетская типографія, Харьков, 1–51. (Серия: Фауна Харьковской губерніи и прилежащих к ней мест; Вып. 2).
- Шарлемань, М. 1920. *Звірі України. Короткий порадник до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України*. Вукоопспілка, Київ, 1–83.
- Шарлемань, М., К. Татарко. 1927. *Ссавці. — Плазуни. — Земноводяні. Назви хребетних тварин*. Держ. вид-во України, Київ, 9–67. (Серия: Словник зоологічної номенклатури. Ч. 2).
- Шенброт, Г. И., В. Е. Соколов, В. Г. Гептнер, Ю. Г. Ковальская. 1995. *Тушканчикообразные*. Наука, Москва, 1–573. (Серия: Млекопитающие России и сопредельных регионов).
- Güldstädt, J. A. 1791. *Reisen durch Russland und im Caucasischen Geburge*. Auf Befehl der Russisch-Kayserslichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P. S. Pallas. Russisch-Kayserslichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg, 1–552.
- Nordmann, A. 1840. *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée. Tome 3. Observations sur la Faune Pontique. Mammalia*. E. Bourdin et Cet., Paris, 1–65.
- Pallas, P. S. 1778. *Novae species quadrupedum e glirium ordine : cum illustrationibus variis complurium ex hoc ordine animalium*. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97040r>
- Tsytsulina, K., N. Formozov, B. Sheftel. 2012 (2008). *Pygeretmus pumilio*. In: IUCN 2012. IUCN Red List of Threatened Species. Version 2012.2. [1]. Downloaded on 04 June 2013

Резюме

ЗАГУШЕВСЬКИЙ, А., ЗАГОРОДНЮК, І., ПИТЕЛЬ, С., ШИДЛОВСЬКИЙ, І. Тушканчик малий (*Pygeretmus pumilio*) у фондах Зоологічного музею Львівського університету: до теми поширення в Україні. — Описано зразок, ідентифікований як *Pygeretmus pumilio* Kerr, 1792, який походить з Полтавщини. Хоча етикеткова інформація неповна і сама етикетка не є оригінальною, проте морфометричні дані зразка і дані з етикетки збігаються і разом із морфологічним матеріалом свідчать про колишнє поширення виду на Слобожанщині. За метричними показниками зразок є дрібною формою, що характерно для західних популяцій двох інших видів Dipodoidea. Узагальнено відомості про згадки виду у давніх фауністичних оглядах стосовно України, від Гюльденштедта (1791) до Шарлеманя (1920). Вид згадували під назвами *Dipus acontion* Pall., *Alactagulus pygmaeus* Pall. та *A. acontion* Pall. Жодний з авторів не навів морфологічних даних, проте сума всіх згадок дозволяє говорити про колишнє поширення виду і вимирання його західних популяцій на межі XIX та XX ст.